

ВОЈИСЛАВ ЈЕЛИЋ
Филозофски факултет
Београд

УДК 886.1-83 : 807

АФТОНИЈЕ И МОРФОЛОГИЈА ФИЛОЗОФСKE И НАУЧНЕ РАСПРАВЕ У СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ XVIII и XIX ВЕКА

Апстракт: У чланку се показује да се моралне, филозофске и научне расправе какве су писане и у српској књижевности XVIII и XIX века неретко могу морфолошки анализовати према реторским правилима којима је нормиран облик тзв. цитеронорске хрије (*chria inversa*).

Име грчког ретора Афтонија, из IV в.н.е., најтешње је везано за настанак приручника под насловом Προϋμνάσματα *Præexercitamenta*. Ови приручници, како је познато, садрже упутства и дају примере ученицима реторских школа како треба да састављају писмене вежбе (προϋμνάσματα). Најстарији типови ових вежби су: μῦθος – *fabula*, χρεια – *usus*, διήγημα *paratio*. У нововековним реторским приручницима Афтонијево име се посебно везује за хрију. Један одређени тип хрије, нарочито подесен за школску употребу, назван је управо његовим именом – *афтонска хрија*. Стога ћемо у даљем излагању пажњу усмерити управо на хрију. А осмотрићемо је са становишта античке и нововековне, посебно српске реторике. Јер само тако можемо да пратимо развојни пут који је водио од античке хрије до научне расправе у српској реторици и новијем српском списатељству.

Што се античких реторичара тиче Квинтилијан је први у својем приручнику *Institutio oratoria* дао кратку класификацију хрије. Он описно помиње све оне типове хрије које ће доцнији ретори Хермоген, Афтоније, Теон, Присцијан детаљно разрадити. У античкој реторици разликујемо три основна типа хрије: χρεια λογική – *usus orationalis*, кад је тема за хрију изрека познатог аутора; χρεια πρακτική – *usus activus*, кад је усмерена на неки поступак и χρεια μικτή – *usus mixtus*, кад се као тема за хрију даје изрека и поступак познатог аутора.¹

Вратимо се сада Афтонију и његовим одређењу хрије. Афтоније, како је познато, у својем приручнику помиње сва три поменути типа хрије и казује да хрија има осам делова: ἐγκώμιον, παράφρασις, αἰτία, ἐναντίον, παραβολή, παράδειγμα, μαρτυρία παλαιῶν, ἐπίλογος.

Нововековни аутори овај тип хрије, који има све побројане делове дате у овом поретку, једноставно називају *афтонска*

¹ Heinrich Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik*, München, 1960, 1117-1120.

хрија. А њене делове обележавају латинским еквивалентима или пак грчке термине дају у латиничкој транскрипцији (*causa, contrarium, simile* или *paraphrasis, aetiologia, epilogus*. Тако, на пример, поступају угарски професор реторике и поетике Јожеф Григељ као и наши реторичари – такође из прве половине XIX века – Мразовић, Стерија и Малетић. Сувишно је, наравно, истицати да наши аутори, уз ове античке, дају још и српске реторске термине.

Поред афтонске хрије, која је служила само како образац за ђачке вежбе, нововековни реторичари поминју и друге типове хрије – најчешће *цицероновску*. Ево Григељеве дефиниције за ову врсту хрије:

„*Chria inversa seu libera nihil differt a chria ciceroniana quam in Aphthonianae locum recentiores praeceptores substituendam putarunt. Dicitur vero chria ciceroniana quatuor plerumque partibus constare, quae sunt: protasis, aetiologia, amplificatio, conclusio.*“²

Од тројице наших реторичара једино Стерија изреком не помиње *цицероновску хрију*. Додуше, Стерија поред афтонске помиње још *искусствену или изврнуту хрију*. Она има две подврсте. Она коју Стерија даје под заглављем *per antecedens et consequens* има следеће делове: *приступ, причина, свеза, слѣдство и закљученије*.³ Није тешко у побројаним Стеријиним терминима препознати управо наведене латинске одреднице из Григељеве дефиниције *protasis* – *приступ*; *aetiologia* – *причина*; *amplificatio* је *свеза, слѣдство*; *conclusio* – *закљученије*). А и сам придев којим Стерија обележава овај главни тип хрије – *изврнута, chria inversa* – једно је од обележја, како смо видели код Григеља, управо *цицереновске хрије*.

За разлику од афтонске хрије која је, како смо већ напоменули, остала како образац узорне школске вежбе, *цицереновска хрија* нашла је своју практичну примену као конститутивни део, не само у беседама, него и у оквиру других већих текстуалних целина. И то, како у антици, тако и у списима новијег времена. Нас овде занимају примери из новијег српског списатељства.

Осмотрићемо поближе један Доситејев текст из његовог *Собранија* под насловом *О укусу*.⁴ На овој, као и на неколико других Доситејевих текстова, упућује нас Стерија у својој по-

² Josephus Grigely, *Institutiones oratoriae*, Budae, 1814, стр. 175.

³ Јован Стерија Поповић, *Реторика*, ркп. стр. 63 и д. (Види: Иванка Веселинов, *Јован Ст. Поповић „Реторика“*, Зборник историје књижевности САНУ, књ. 9, Београд, 1974, стр. 565 и д.).

⁴ Доситеј Обрадовић, *Сабрана дела, књ. II*, (за штампу приредила, белешке и објашњења написала Јелена Шаулић), Београд, Просвета, 1961 стр. 178-180.

себној реторици где говори о ученим саставима као једном од прозних жанрова. А међу учене саставе спада и *расуђденије*, тј. *расправа*. Према Стерији расправа је састав који се односи на читаоца уопште, а њени предмети су нарочито: науке, језик, вероучение, уметност, начин живљења и друго. Занимљива је овде и једна примедба Стеријина која гласи. „К расуђденијама прибројавају се хрије о којима је на свом месту говорено.“⁵ За нашу тему важно је следеће: Стерија наводи расправу и хрију као напоредне категорије прозног казивања. Уз то, према Стерији, оне имају у основи исти склоп. Хрија се састоји из три главна дела, а то су: *почетак*, *среда* и *закљученије*. Веза између хрије и расправе још је јасније назначена код Малетића. Јер он у својој *Реторици* као врсту расправе уопште помиње *хрију*, и то *цицерононску*, и *риторску расправу*.⁶ Очигледно је, барем што се тиче теоријске поставке, да су хрија и расправа у тесној вези. Из тога угла осмотрићемо и Доситејеву расправу *О укусу*.

При пажљивијем читању ове Доситејеве расправе уочавамо да је састављена према правилима за хрију, и то *цицерононску*. За потпунију анализу било би потребно да наведемо цео текст ове расправе. За сада ће ипак бити довољно ако издвојимо мање одсеке из ове расправе и ако покажемо да су они уистину грађени према правилима *цицерононске хрије*. Пођимо редом.

Уводни део ове расправе истоветан је првом и најкраћем делу *цицерононске хрије* званом *protasis* (*вступленије*, *увод*, *приступ*). Он у целини гласи овако:

„Вкус, у јестественом разуменију, узима се за чувство језика и гортана, чрез које ми познајемо слатко, горко и прочитаја; а у моралном, оно способство и расположење ума и срца чрез које ми чувствујемо и познајемо шта је наравно лепо или ружно, пријатно или непријатно и противно: високо и благородно, или ниско, худо, недостаточно и протачко.“⁷

У овоме уводном делу лако је препознати намеру аутору да својим читаоцима одреди, односно саопшти тему о којој ће писати. Доситеј затим утврђује тему своје расправе. Део хрије са истоветном наменом наши аутори термилошки овако означавају: *aetiologia*, *причина*, *утврђивање главног предложења*. Доситеј овде говори укратко о „јестественом и наравном укусу“. А овако завршава одељак о утврђивању главне теме или предложења:

⁵ Јован Ст. Поповић, *Реторика*, ркп. стр. 200 и д. Види: И Веселинов, *нав. дело*, стр. 614.

⁶ Ђорђе Малетић, *Реторика*, Београд, 1855, стр. 65-74.

⁷ Доситеј Обрадовић, *Сабрана дела*, књ. II, стр. 178.

„Овде ће сад бити о наравном укусу говорење који, кад се у човеку рафинира и у совршенство доведе, он не може чувствовати задовољство и усажденије своје, развје у оном што је на истини основато, то јест што је природно и у себи лепо, да сваки може чисто поњатије, претстављеније, восбраженије, илити разумјеније о наравно лепом и ружном имати (будући да од овога зависи наравни вкус), морамо се јошт мало овде позабавити и који изјаснителни ове вешти приклад дати.“⁸

Пажљивом уву овде не може промаћи последњи став у наведеном Доситејевом исказу који представља вешто назначен прелаз ка најопширнијем делу расправе. Овде треба само подсетити да у овом, по обиму најдужем, делу расправе препознајемо технику амплификације која је у хрији многострука: навођење примера по сличности или супротности, разна поређења и друго. Ево једног таквог Доситејевог поређења у функцији амплификације:

„Например, видимо непозната човека или жену прекрасна образа и лика, и лепо обучене. Колико их више гледамо, толико нам је милије гледати их али, ако разумемо да су они лепа људи злонаравни, то јест лукави, пакосни, злу другога ради, завистљиви, гордељиви, и прочаја, тада сва лепота и красота њихова не може нас задржати да нам се на њих не згади да се од њих не уклањамо, као од најшареније но једовите и смертоносне змије. Зашто ово бива? Зато што су ови људи наравно ружни, а наравна ругоба много је ружнија него телесна. Висок но ласноразумителни разговор усаждава нас и придобива срце наше, а надувен и замршен није нам угодан, какогод и каква надувена мртва трупина. Онај је наравно леп, а овај је ружан“.⁹

У завршном делу расправе, који се у хрији обележава терминима *conclusio* (епилогус, закљученије) Доситеј даје свој суд о томе шта је лепо. Он почиње овако:

„Велико нешто од онога шта је преко мере, и високо од гигантскога сасвим различествује: прво је лепо, зашто претставља неку целост и даје поњатије о себи; а друго је чрезмјерно и не даје никакве целости ни согласија, следователно ни лепоте у воображенију.“¹⁰

Напокон, Доситеј своју расправу завршава маниром искусног ретора. Последњи илустративни пример даје у виду екфрасе. Он гласи овако:

⁸ *Ibid.* стр. 179.

⁹ *Ibid.* стр. 179.

¹⁰ *Ibid.* стр. 180.

„Кад помислимо о свем кругу земноме, ништа нам се лепо не чини, зашто ми то нисмо прегледати кадри. Станимо пак гди на високу планину, погледајмо на лепе долине, шарена поља и ливаде, на реку и на потоке који туда теку, на лугове и на воћњаке – све нам се то заједно нешто прекрасно чини, зашто ми то од различних предмета састављено, као нешто једно и цело, под претстављајемим сводом неба прегледати можемо.“¹¹

Присуство екфрасе у овом Доситејевом завршном поглављу на први поглед збуњује. Међутим, тај поступак нашега аутора у складу је са реторским правилима о састављању расправа.

Јер Стерија кад одређује циљ расправе казује следеће:

„Цель расужденија јест поучавати, често уверити и к дејствију склонити. Увек дакле односи се на разум, и ако се каткад и описанијем или повешћу послужује, то је само зато, да сочинитељ више дејствовати може на чувство и ображеније читатеља.“¹²

Да укратко закључимо. Ова сажета анализа Доситејеве расправе *О укусу* показује да су у њој заступљени редом сви елементи цицероновске хрије. Само што је расправа по правилу дужа од хрије, а представља заокружену и самосталну целину. То се боље може уочити ако погледамо Доситејеве саставе: *О лажи и лажљивцу*, *О љубови живота*, *О подозрењу и зазорству* и друге. Најзад, расправа је, по свему судећи, настала у најтешњој вези са цицероновском хријом, а у новијем српском списатељству добила је значајно место.

ZUSAMMENFASSUNG

Vojislav Jelić: APHTHONIOS UND DIE MORPHOLOGIE DES PHILOSOPHISCHEN UND WISSENSCHAFTLICHEN TRAKTATES IN DER SERBISCHEN LITERATUR DES XVIII. UND XIX. JAHRHUNDERTS

Obzwar die „Normalform“, als welche die Aphthonische Chria zu betrachten ist, in der Schulrhetorik der Antike und der neueren Zeit systematisch eingeübt wurde, hat die auf Cicero zurückzuführende chria inversa eine weitgehendere Anwendung in der literarischen Praxis gefunden. Neben ihrer Verwendung in grössern Textzusammenhängen, bestimmte die chria inversa auch morphologisch das philosophische und wissenschaftliche Traktat in der serbischen Literatur des XVIII. und XIX. Jahrhunderts. Es wird dies am Exempel eines Traktates des D. Obradovich aufgezeigt. In seinem Text *Über den Geschmack* sind alle Konstituenten der chria inversa erkennbar vorhanden.

¹¹ *Ibid.* стр. 180.

¹² Јован Стерија Поповић, *Реторика*, ркп. стр. 200–201; Види: Иванка Веселинов, *нав. дело*, стр. 614.